

Türkçede Dile Dair Deyim ve Atasözlerinin Dilin İşlevsel Kullanımları Açısından İncelenmesi

Investigation of Idioms and Proverbs in Turkish Language in Terms of the Functional Uses of the Language

Şerifenur ATAYOĞLU & Doğan YÜCEL

International Burch University, Bosnia and Herzegovina

Öz: Atasözleri ve deyimler kültürün değişmeyen parçalarıdır. Hem eğitim hemde kültür açısından deyimler ve atasözlerinin önemi büyüktür. Çünkü toplumun adetleri, gelenek-göreneklere, inanışları o dilin kültüründe saklıdır. Atasözleri ve deyimler; Türk kültürünün ve Türkçe'nin zenginliğinin en büyük göstergesidir. Bu zenginlikten faydalanıldığı takdirde dil eğitimi, dilin kuralları ve ifade gücü çok daha kalıcı olacaktır. Atasözleri ve deyimlerin öğretilmesi dil öğretiminde bir yöntem olarak kabul edilmelidir. Çünkü atasözleri ve deyimler önceden yaşanmış veya yaşanması mümkün olan olaylardır. Çalışmada döküman analizi kullanılmıştır. Çalışmanın amacı Jakobson'un tasnifine göre Türkçede dile dair deyim ve atasözlerini sayısal veriler şeklinde ortaya koymak ve sonuçları yorumlamaktır. Sonuç olarak; incelenen 81 atasözünden 32 tanesi göndergesel işlevde, 1 tanesi heyecana bağlı işlevde, 18 tanesi alıcıyı harekete geçirme işlevinde, 9 tanesi kanalı kontrol işlevinde, 2 tanesi dil ötesi işlevde, 19 tanesi şiirsel işlevde kullanılmıştır. 493 deyimden 169 tanesi göndergesel işlevde, 81 tanesi heyecana bağlı işlevde, 107 tanesi alıcıyı harekete geçirme işlevinde, 62 tanesi şiirsel işlevde, 64 tanesi kanalı kontrol işlevinde, 10 tanesi dil ötesi işlevde kullanılmıştır. Yapılan bu araştırmada atasözleri ve deyimlerde dilin işlevsel kullanımı göndergesel işlevde en yüksek oranda olduğu görülmüştür. Deyimlerde en düşük oran dil ötesi işlevde görülürken atasözlerinde heyecana bağlı işlevde görülmüştür. Aynı zamanda atasözlerinde de dil ötesi işlevde ciddi manada az bir oran görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Dilin işlevsel kullanımı, atasözleri, deyimler, dil ve kültür

Abstract: Proverbs and idioms are unchanging parts of culture. Idioms and proverbs are of great importance in terms of both education and culture. Because the customs, traditions and beliefs of the society are hidden in the culture of that language. Proverbs and idioms; It is the biggest indicator of Turkish culture and the richness of Turkish. If this richness is utilized, language education, the rules of the language and the power of expression will be much more permanent. In this study, the functional use of language within the framework of language education of these anonymous products was evaluated and analyzed. Because proverbs and idioms are events that have already happened or are possible to live. Document analysis was used in the study. The aim of the study is to reveal idioms and proverbs about language in Turkish in the form of numerical data according to Jakobson's classification and to interpret the results. As a result, Of the 81 proverbs examined, 32 were used in referential function, 1 in emotional function, 18 in receiver activation function, 9 in channel control function, 2 in translingual function, 19 in poetic function. Of the 493 idioms, 169 were used in referential function, 81 in emotional function, 107 in receiver activation function, 62 in poetic function, 64 in channel control function, 10 in translingual function. In this study, it was seen that the functional use of language in proverbs and idioms was at the highest rate in referential function. While the lowest rate in idioms was seen in the extralinguistic function, in the proverbs it was seen in the function related to excitement. At the same time, a very low rate of translingual function was observed in proverbs.

Key words: Functional use of language, proverbs, idioms, language and culture

Giriş

İletişim ve dil birbirinden ayrı düşünülemez iki işlevdir. İnsanoğlunun konuştuğu dilin temel işlevi iletişimdir. Bu bağlamda dilin birçok işlevinden faydalandığı görülmektedir. Sinirlenen bir adam dilin anlatım işlevinden yararlandığı gibi mutlu olan bir çocuk da dilin yineleme işlevinden faydalanır. Yolda karşılaşılan iki insanın sohbeti ise dilin toplumsal işlevine örnek gösterilebilir.

Bebek anne karnına düştüğü günden itibaren bir şeyleri duyarak öğrenmeye başlar. N.Chomsky'e göre (2001) dil kültürel bir olgu değildir. Ona göre insanoğlunda dili kullanmayı sağlayacak, genetik olarak önceden belirlenmiş bir yapı mevcuttur.

Bunun yanında çevreden gelen bir duyarlılıkta vardır. Bu duyarlılığın var oluşu okul öncesinden başlar. “Dili kullanma yetisiyle doğan çocuk, sosyal çevrede ana diline ait ilk bilgileri edinmeye başlamaktadır. İlkokul döneminde daha gelişir. Bu dönem çocukların dili öğrenmede aktif oldukları bir dönemdir. Duydukları, gördükleri ve hayal ettikleriyle söz dağarcıkları ciddi manada artar. Dil Gelişimi ve Eğitimi kitabında (Güven ve Bal, 2000) konuya “çocukların dil gelişimleri için uygun ortamın ve uyarıcıların sunulmasının ve etkinliklerin düzenlenmesinin gerektiği” şeklinde değinir.

Çocuğun formal eğitim sürecine kadar edindiği bu bilgilere örtük bilgi adı verilmektedir. Formal eğitimin başlamasıyla birlikte bu örtük bilgiler açık bilgiye dönüştürülmektedir. “Dil farkındalığının oluşabilmesi için açık bilgilerin tekrar örtük bilgiye dönüştürülmesi gerekmektedir. Açık bilgiden örtük bilgiye geçiş, ana dili öğretiminde dil kullanımının davranışa dönüştüğünün göstergesidir” (Onan, 2011, s. 92). Öğrenme bebeklik sürecinde başlayan ve hayatın son anına kadar devam eden uzun bir süreçtir. Bir dilin ilk işlevi iletişimdir. İletişim aynı zamanda düşünce ve zeka seviyesinin de göstergesidir. İnsan, canlıdır ve sosyaldır. Milletlerin dili kültür ve tarihiyle de iç içedir.

Aksoy, atasözlerinin tanımını “Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran, kalıplaşmış biçimleri bulunan ve kamuca benimsenmiş olan özlü sözler” (1988b, s. 37) olarak ifade etmiştir. Bununla beraber Mieder, “Atasözleri mecazi, sabit ve ezberlenebilir bir biçimi olan ve nesilden nesile aktarılan, bilgelik, doğruluk, ahlaki ve geleneksel görüşleri içeren, halkın genellikle bildiği kısa cümlelerdir” (2004, s. 3) şeklinde açıklamıştır. Deyimler ise Türk dil kurumunun ifadesine göre sözlük anlamıyla “gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbekleridir” (TDK, 2005, s. 517). Elçin (1986) ise yazmış olduğu Halk Edebiyatına Giriş isimli eserinde deyimlerin sahip oldukları gerçek anlamdan uzak farklı bir yapı meydana getiren ve aynı zamanda kalıplaşmış sözler olarak tanımlanmaktadır. Bu kavramlar en az iki ve daha fazla kelimenin yan yana gelmesi ile insanların duygu ve düşüncelerini başkalarının dikkatini çekecek şekilde anlatım ortaya koyan gramer unsurlarıdır. Aksoy’a göre ise deyim demek, “Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları”dır (Aksoy, 1971, s. 49).

Atasözleri ne zaman söylendiği belli olmayan kalıp sözlerdir. Ferdinand De Saussure’e (1985) göre “Dil uzlaşımalsal bir dizgedir”(s. 78). Bu görüşe göre dili en gerçekçi biçimde temsil eden edebi eserlerinden biriside atasözleridir. Anlamında mecaz ifadeler vardır. Gerçek anlamın dışındadır. Örneğin; Ayağını yorganına göre uzat. Gerçek anlamı, üzerine boyuna göre bir yorgan ört demektir. Ama atasözünün bize anlatmak istediği asıl anlam; Ne kadar paran varsa o kadarını harcadır. Kısacası atasözleri nasihat verirken bunu mecazın arkasına saklanarak yapar ve herhangi bir zümreye ayrıcalık tanımaz. İfadeler yalın ve nettir. Geçmişin tecrübe eleğinden süzülerek günümüze kadar ulaşmıştır. Adeta bizlere kılavuzluk yapar. Atasözleri halkın içindedir ve düşüncesini anlatır. O toplumda yaşamış bireylerin başından geçen olaylar olduğu için tam olarak toplumun aynasıdır. Gerçekte ne varsa aynada da o vardır. Yani kesin ve tarafsızdır. Zengin, fakir, güçlü, zayıf herkes için ders alınması gereken söz öbekleridir. Geçmişte yaşanmış ve sonucu iyi ya da kötü olan tecrübelerin harmanlanması ile oluşan anlamlı söz öbeklerine atasözleri denilmiştir.

Atasözleri, asırlardır dilden dile söylenmiş ve halka mal edilmiş, söyleyeni belli olmayan ama anlam yüklü özlüsözlerdir. Çünkü atasözleri insanın ruhuna dokunan sade ve net ifadelerdir.

Karataş'ın tanımına göre deyim, “gerçek/ öz anlamının dışında farklı bir anlamı olan, en az iki kelimededen oluşan kalıplaşmış söz grupları”dır (2001, s. 102). Deyimler en az iki söz veya sözcükten oluşur. Anlatıma akıcılık kazandırır. Kalıplaşmış ifadelerdir. Deyimler de aynı atasözleri gibi gerçek anlamının dışındadır. Kendine özgü anlamları vardır. Deyim kullanılan metinlerde ayrı bir derinlik vardır. Bu öyle bir bütünlüktür ki deyimlerde geçen kelimelerin yerine eş anlamlıları bile getirilemez. Bütünlük bozulur, derinlik kaybolur. Deyimler, şahıs ve zamanlara göre çekimlenebilir, atasözlerinin gibi ders verme amacı gütmeyen, bir olayı ya da kavramı anlatmak için kullanılır. Deyimler de dilin olmazsa olmaz parçalarıdır ve çok eski zamanlarda söylendiği için anonimdir.

Deyim ve atasözlerin arasında basit farklar vardır. Deyimler söz grubu şeklindedir atasözleri ise cümle formatındadır. Deyimler anlık söylemler olup atasözleri ise geçmiş gelecek tüm zamanları kapsar. Deyimlerde ders verme amacı güdülmez ama atasözlerinde bireye veya topluma öğüt verme amacı vardır. Deyimler kavramları belirtmek amacıyla bulunmuş özel söz kalıplarıdır yani söz özellikleri taşımazlar. Atasözlerini deyimlerden ayıran en önemli fark da budur. Atasözlerinin amaçlarında ders vermek, öğüt vermek vardır ama deyimlerde bu amaç gözlenmez. Deyimlerin anlatımında esas olan ilgi çekicilik olup anlatıma derinlik katan kısa ama özlü sözlerdir.

Yüzyıllar boyunca Türk Halk Edebiyatının en önemli sözlü-anonim ürünlerinin başında atasözleri ve deyimler gelmektedir. Sayısı tam olarak bilinmesede karşımıza çıkan örneklerden dilimizle ilgili olan bir çok atasözü ve deyme rastlamaktayız.

İnsanlar arasında yüzyıllardır süregelen bir anlaşma modeli vardır. Başka insanları, yine sahip olduğumuz değerlerle ölçer ve onlara kendi değerlerimiz ölçüsünde değer veriniz. “Sahip olduğumuz değerler bize göre ideal hayat tarzıdır.” (Turgut, 1988, s. 35-48). Günlük hayatımızın büyük bir bölümünü konuşarak geçiririz. Kullandığımız dilin tek bir işlevinin olması mümkün değildir. Şiir okurken kullandığımız dil ile günlük hayatta kullandığımız dil farklıdır.

Deyimlerin günümüze bakan amacı anlatımda istenilen mesajı daha hoş bir şekilde aktarmak ve akılda kalıcılığı sağlamaktır. Atasözlerinin amacı ise daha çok rehberlik üzerinedir ders vermek ve verdiği dersten ibret almamızı sağlayan cümle ve cümle gruplarıdır. Deyimler ve atasözleri daha çok gerçek anlamın dışındadır. Gerçek anlamında kullanılan deyim ve atasözleri de vardır.

Onan ve Özçakmak'ın yazmış olduğu Türkçe Deyimlerde Dil Farkındalığı ve İşlevsel Dil Kullanımı makalesinde deyimlerin dilin işlevsel kullanımı ve dil farkındalığı analiz edilmiştir. Berna, Dil Eğitiminde Bir Araç Olarak Atasözü adlı makalesinde ise atasözlerinin öğretilmesi hatta ezberlettilmesi dil eğitimi için kullanılan en önemli yöntemlerden birisi olarak kabul eder.

Çalışmanın Yöntemi ve Amacı

Bu makalede nitel araştırma yöntemlerinden döküman analizi kullanılmıştır. Yazılı kaynaklar taranmıştır. Bu yöntem ile Türk atasözü ve deyimlerinde geçen işlevsel dil kullanımları tespit edilmiştir. Araştırmada taranan kaynaklar Aksoy, 1985; Aksoy, 1988; Saraçbaşı, & Minnetoğlu, (2002); Yurtbaşı, (2012)'dir. Çalışma taranan kaynaklardaki dil ve dilin işlevleri üzerine tespit edilen deyim ve atasözleriyle sınırlandırılmıştır. Taramalardan elde edilen bulgular içerik analizi yöntemi ile grafiğe dökülüp, yorumları yapılmıştır. Araştırmada 81 tane atasözü ve 493 tane deyim tespit edilmiştir. Çalışmanın amacı Türkçede bulunan dile dair atasözleri ve deyimleri Jakobson'un tasnifine göre sınıflandırmak ve sayısal olarak miktarlarını ortaya koyarak bu verileri yorumlamaktır.

Çalışmanın çıkış noktasını dilin iletişim işlevlerini yansıtan önemli unsurlardan atasözleri ve deyimlerin bu konuda incelenmemiş olması teşkil etmektedir. Asırlardır teraküm eden kültürü en güzel ortaya koyan noktalardan biri de atasözleri ve deyimlerdir. Çalışma, bu dil unsurlarının iletişim açısından tasnifi Türk dili ve kültürü açısından farklı bir pencere açabileceği için önemlidir.

Bulgu ve yorumlar

Bu bölümde, atasözleri ve deyimlerin temel dilin işlevsel kullanımına göre işlev işlev dağılımları başlıklar altında verilmiş olup tablolarla gösterilmiş ve yorumları yapılmıştır.

Çalışmada Jakobson'un (1960) tasnifi temel alınmıştır. Dilsel iletişim (bildirişim) modelinde ise, iletişimin, dolayısıyla iletişimi sağlayan dilin temel olarak 6 işlevinin bulunduğunu öne sürmektedir. Bunlar;

1. Dilin göndergesel işlevi
2. Dilin heyecana bağlı işlevi
3. Dilin alıcıyı harekete geçirme işlevi
4. Dilin kanalı kontrol işlevi
5. Dilin dil ötesi işlevi
6. Dilin şiirsel (sanatsal) işlevi

Göndergesel işlevde dil bilgi verecek şekilde kullanılır. Dil nesnel bir şekilde kullanılmıştır. Sanatlı, süslü ve mecazlı ifadeler kullanılmaz. Bilgi vermeyi amaçlar. Sözcüklerin tek bir anlamı olmalıdır. Herhangi bir yoruma açık değildir.

Heyecana bağlı işlevde amaç bilgi vermek değildir. Duygularını dile getirir. Anlatanın duygu ve düşünceleri dilin heyecanından faydalanarak anlatır. Özellikle mektup, eleştiri, deneme, şiir gibi yazılarda sıklıkla kullanılır.

Alıcıyı harekete geçirme işlevinde adındanda anlaşıldığı üzere karşıdakini harekete geçirmeyi amaçlar. Bir cümle kurduğunuzda alıcının harekete geçmesi beklenir. Bu işlevde rica, emir ve istek ifadeleri bulunur. Reklamlarda, ilanlarda, söylemlerde bu işlevden faydalanır.

Kanalı kontrol etme işlevinde iletişimin sağlıklı bir şekilde gerçekleştiği kontrol edilir. Söylenmek istenen iletinin karşı tarafa doğru aktarılıp aktarılmadığı araştırılır. Soru anlamı taşıyan herhangi bir cümle kanalı kontrol kontrol işlevinde oluşturulmuştur. Soru sorulur ve cevap beklenir.

Dil ötesi işlevinde iletişim sırasında aktarılan mesaj dil ile ilgili bilgi içerir. Göndergesel işleve benzer ama farklıdır. Dil ötesi işlevin konusu dildir. Dilin kurallarını aktarır, dili inceler ve dili anlar.

Şiirsel işlevde anlam ifade etmekten daha fazla okuyucuda estetik bir zevk oluşturmayı amaçlar. Mecazi bir anlatım vardır. Öznellik ağır basar. Herhangi bir bilgi verilmez. Önemli olan nokta okuyucunun damağında estetik bir zevk oluşturmaktadır. Şiirlerde görürüz.

Dilin İşlevsel Kullanımı Açısından Atasözleri

Göndergesel işlevde kullanılan atasözlerinde bilgi vermek esastır. Süsten ve mecazdan uzaktır. Yoruma kapalıdır. Örneğin; Ataların sözü Kura'a girmez ama yanınca yürür atasözünün anlamı; atasözleri Allah'tan gelen semavi sözler değildir ama o sözler gibi kutsal ve saygı duyulmalıdır. Heyecana bağlı işlevde duygu ve düşünceler dilin heyecanına bağlı kalarak anlatılır. Boşboğazı cehenneme atmışlar odun yaş (az) diye bağırmış atasözü boş konuşanlar her yerde kendilerini gösterir anlamındadır. Alıcıyı harekete geçirme işlevinde cümle kurulduğunda alıcının harekete geçmesi gerekir. Ağlamayan çocuğa meme vermezler atasözünde görüldüğü gibi. İstedığın bir şeyi dile getirmediğin sürece karşılanmaz anlamındadır. Kanalı kontrol etme işlevinde verilmek istenen mesaj yerine ulaşıp ulaşmadığı kontrol edilir. Düt demeye dudak gerek (ister) atasözü bu işleve örnek olarak verilebilir.

Konuşmak için haklı olunmalı anlamında kullanılmıştır. Dil ötesi işlevde dil ile ilgili bilgi verilmesi aranır. Adam olana bir söz yeter atasözünde anlayacak kişiye çok konuşmaya gerek olmadığı, kısa ifadelerle de alayacağı anlamı vardır. Dilin mesaj işlevi kullanılmıştır. Şiirsel işlevde estetik aranır. Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az atasözünde söylenileni anlamayacak bir insan söylenme şekli değiştirilse de anlamaz ancak anlayacak kişi her türlü anlar anlamı vardır. Ama söylenişi daha şiirsel ve süslüdür.

Göndergesel işlev: Ataların sözü Kura'a girmez ama yanınca yürür, Allah insana iki kulak bir ağız vermiş, bilmemek ayıp değil, sormamak (öğrenmemek) ayıp, bir adamın sözü bir adama kolay, bir ağızdan çıkan bin ağıza (dile) yayılır, bir senden büyüğün, bir de senden küçüğün sözünü dinle, bir söz ara bozar bir söz ara düzer, bir söz bin büyüye bedeldir, bir söz yola getirir, bir söz yoldan çıkarır, boğaz dokuz (kırk) boğumdur, dil ebsem (susmak) (olsa) baş esen (-dir), dile gelen ele gelir, dilin kemiği yok, doğru söyleyenin bir ayağı üzengide gerek, doğru söyleyenin tepesi delik olur, doğru (hak) söz (ağızdan) acıdır (acı gelir), doğru söz katarından belli olur, doğru söz yemin istemez, atalar sözünü tutmayı yabana atarlar, kadı anlatışa göre fetva verir, karı-koca bir sözle yakın, bir sözle uzaktır, lafla (lakırdı ile) peynir gemisi yürümez, laf torbaya girmez, söz ağızdan çıkar, söz dediğin yaş deridir, nereye çekersen oraya gider, zırva tevîl götürmez, insan sözünden (ikrarından) hayvan yularından tutulur, iyi insan sözünün üstüne gelir, yiğidin sözü demirin kertiği, az söyle çok dinle, söz verme verdinse dönme, su küçüğün sofrası (söz) büyüğün.

Heyecana bağlı işlev: Boşboğazı cehenneme atmışlar odun yaş (az) diye bağırmiş.

Alıcıyı harekete geçirme işlevi: Ağlamayan çocuğa meme vermezler, haklı söz haksızı Bağdat'tan çevirir, bin bilsen de bir bilene danış, büyük lokma ye (de) büyük söyleme, cahile söz (laf) anlatmak, deveye hendek atlatmaktan güçtür (zordur), çok bilen (söyleyen) çok yanılır, çok konuşan çok yanılır, deliden al uslu haberi, söz var iş bitirir; söz var baş yitirir, hoca okurken yanılır "he" demek de iş bitirir "yok" demek de, kem söz kalp (kem) akça sahibinindir, kötü söz insanı dininden çıkarır, garibe bir selam bin altın değer, söz biliyorsan söyle inansınlar bilmiyorsan söyleme seni bir adam sansınlar, sözünü bil pişir ağzını der devşir, sözü söyle alana kulağında kalana, doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.

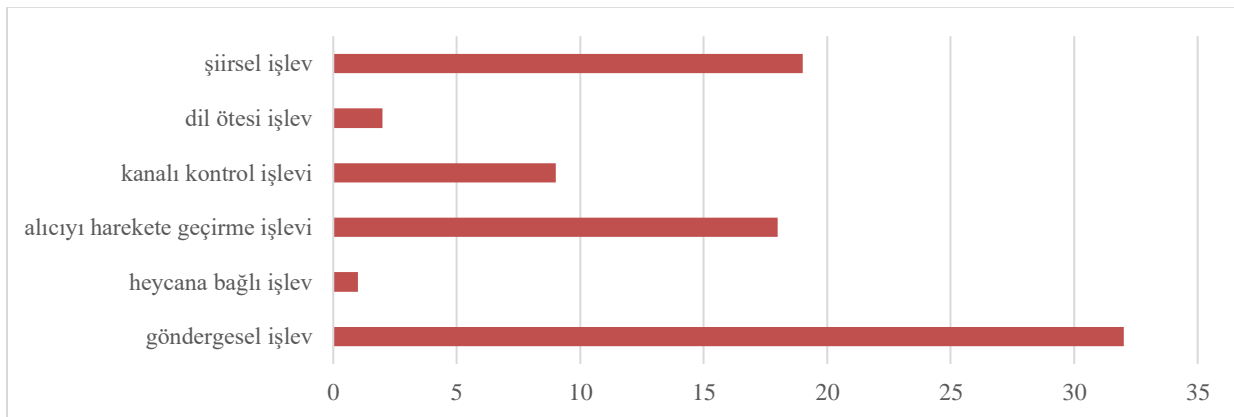
Kanalı Kontrol İşlevi: Buğday ekmeğin yoksa buğday dilin de mi yok?, insanın eti yenmez derisi giyilmez; tatlı dilinden başka nesi var?, yalancı kim? işittiğini söyleyen, el elden kalmaz dil dilden kalmaz, laf lafı (söz sözü) açar, düt demeye dudak gerek (ister), İsteddiğini söyleyen istemediğini işitir, önce düşün sonra söyle, vakitsiz öten horozun başını keserler.

Dil ötesi işlevi: Adam olana bir söz yeter, dilin cirmi küçük cürmü büyük.

Şiirsel işlev: Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az, an söğüdü akıllı öğüdü sever, aşk ağlatır dert söyletir, bülbülün çektiği dili belası (-dır), Çok mal haramsız çok laf yalansız olmaz, danışan dağı aşmış danışmayan (-ın) yolu şaşmış, dert ağlatır aşk söyletir, dilden gelen elden gelse her fukara padişah olur, dilim seni dilim dilim dileyim başıma geleni senden bileyim, dil yüreğin keşesidir, el (bıçak) yarası onulur (geçer) dil yarası onulmaz (geçmez), gafile kelam nafile kelam, insan söyleşe söyleşe (konuşa konuşa) hayvan koklaşa koklaşa, latife latif gerek, söz gümüşe sükut altındır, söz var dağa çıkarır; söz var dağdan indirir, tatlı ye tatlı söyle, tatsız aşa tuz neylesin akılsız başa söz neylesin.

Grafik 1

Dilin İşlevsel Kullanımı Açısından Atasözlerinin Tasnifi

Çalışmada temel alınan kaynaklar dilin işlevsel kullanımını açısından tarandığında 81 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözleri tasnif Grafik 1’de gösterilmektedir. Grafik 1 incelendiğinde göndergesel işlevde 32, heyecana bağlı işlevde 1 , alıcıyı harekete geçirme işlevinde 18, kanalı kontrol işlevinde 9, dil ötesi işlevde 2, şiirsel işlevde ise 19 atasözü bulunmaktadır.

Grafik 1’de taranmış olan deyimlerin göndergesel işlev deyimlerin tümü baz alındığında %39 dilimi kapsarken, heyecana bağlı işlev %1, alıcıyı harekete geçirme işlevi %22, şiirsel işlev %23, kanalı kontrol işlevi %11 ve dil ötesi işlevi %2’lik dilime sahiptirler. Buradan görüldüğü üzere en çok yüzdellik göndergesel, alıcıyı harekete geçirme ve şiirsel işlevleridir. Türkçe’deki dile dair deyimler bağlamında göndericiden daha ziyade alıcıya dair işlevlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu durum kültürde anlamının anlatmaya göre daha fazla üzerinde durulan bir konu olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan heyecana bağlı işlev, kanalı kontrol işlevi ve dil ötesi işlevin toplamın dörtte biri diğer üç işlevin de üçte biri kadar olması oldukça dikkat çekicidir. Türkçe konuşulan toplumda dilin iletişim aracı olarak kullanımında alıcı özelliğinin verici özelliğine göre daha önde tutulduğu deyimlerde gözlemlenmiştir. Grafik 1’de yer alan sayısal verilere ait deyimler kategoriler halinde aşağıda açıkça belirtilmiştir.

Dilin İşlevsel Kullanımı Açısından Deyimler

Göndergesel işlevde kullanılan deyimlerde bilgi vermek esastır. Süsten ve mecazdan uzaktır. Yoruma kapalıdır. Örneğin; bülbül gibi konuşmak deyimini kolaylıkla öğrenmek anlamındadır. Heyecana bağlı işlevde duygu ve düşünceler dilin heyecanına bağlı kalarak anlatılır. Ağzılara sakız olmak elalemin ağzına konu olmak anlamındadır. Bu deyimde heyecana bağlı kalındığı gösterilmektedir. Alıcıyı harekete geçirme işlevinde cümle kurulduğunda alıcının harekete geçmesi gerekir. Zehir zemberek konuşmak deyiminde görüldüğü gibi. Karşıdaki insanı delirtecek, çıldırtacak ve hatta sanki onu zehirleyerek öldürecekmiş gibi acı veya kötü konuşmak anlamındadır. Bu şekliyle dil deyimdeki duyguyu taşıma işlevini görür. Kanalı kontrol etme işlevinde verilmek istenen mesaj yerine ulaşp ulaşmadığı kontrol edilir. Dilini kesip oturmak deyimini bu işleve örnek olarak verilebilir. Muhatabın susturulması anlamında kullanılmıştır. Dil ötesi işlevde dil ile ilgili bilgi verilmesi aranır. Uzun lafın kısası deyiminde özetle ve olduğundan daha kısa bir şekilde anlatılma anlamı vardır. Dilin mesaj işlevi kullanılmıştır. Şiirsel işlevde estetik aranır. Dillere destan olmak deyiminde her yerde anlatılma anlamı vardır. Ama söylenişi daha şiirsel ve süslüdür.

Göndergesel İşlev: ağzı bozuk olmak, ağzı cıvık olmak, ağzı dili olmamak, ağzı gevşek olmak, ağzı kalabalık olmak, ağzı laf yapmak, ağzı pek olmak, ağzı pis olmak, ağzı sıkı olmak, ağzına taş almamak, ağzından bal akmak, ağzından bal damlamak, ağzından söz dirhemle çıkmak, ağzını açıp gözünü yummak, ağzını açmamak, ağzını bıçak açmamak, ağzını kullanmak (birinin), ağzını öpmek, ağzını satmak, ağzını tutmak, ağzının perhizi olmamak, ahkam kesmek, ahret suali sormak, atıp tutmak, attığı attık tuttuğu tuttuk olmak, baltayı taşa vurmak, borusu ötmek, burnunu sokmak, buz üstüne yazı yazmak, bülbül gibi konuşmak, bülbül gibi okumak, büyük söze tövbe etmek, büyük yemin etmek, car car etmek, cır cır ötmek, çam devirmek, çan çan etmek, çekiye gelmemek, çene çalmak, çene yormak, çeneleri kilitlenmek, çenesi açılmak, çenesi düşmek, çenesi düşük, çenesi kuvvetli olmak, çenesi tutulmak, çenesine üşenmez, çenesini bıçak açmamak, çenesini tutmak, dereden tepeden konuşmak, dırdır etmek, dil ebesi, dil otu yemiş olmak, dil persengi, dile kolay, dile vermek, dili bir karış dışarı çıkmak, dili bir karış olmak, dili çalmak, dili damağına yapışmak, dili dönmek, dili durmamak, dili kurumak, dili takılmak, dili uzun olmak, dili zifir olmak, dilinden düşürmemek, dilinden kurtulamamak, diline yörük, dilinin altında bir şey olmak, dilinin perhizi olmamak, dilinin ucuna gelmek, dilinin ucunda olmak, diliyle tuzağa düşmek, diliyle yakalanmak, dünya kelamı etmek, eşek arısı gibi vızlamak, felsefe yapmak, gem almamak, havadan sudan konuşmak, hazır cevap olmak, her itin dilini bilmek, her kafadan bir ses çıkmak, hesap tutmak, iki sözü bir araya getirememek, ileri geri konuşmak, insan eti yemek, işkembeden atmak, kalem çalmak, kalem efendisi, kaleme gelmemek, karı ağızlı olmak, karış karış dili olmak, kendi ağzıyla tutulmak, kulağı delik olmak, kulağı kirişte olmak, kulağına çalınmak, kulağını dikmek, kulak ardı etmek, kulak dolgunluğu, kulakları üstüne yatmak, kulaktan dolma, kulaktan kulağa, kuru gürültü, kuru iftira, laf ebesi, lafi çevirmek, lafını bilmek, lafını etmek, lakırdı yetiştirmek, lakırdısını etmek, lakırdıyı ağzında çevirmek, lakırdıyı çiğnemek, leb demeden leblebiyi anlamak, lisana gelmek, lügat paralamak, martaval atmak, masal okumak, maval okumak, mürekkep yalamak, nutku kurumak, nutku tutulmak, nutuk atmak, nutuk söylemek, nutuk vermek, okumayı sökmek, palavra atmak, pot kırmak, put gibi olmak, put kesilmek, sır küpü olmak, sohbetine doyum olmamak, söylemesi ayıp olmak, söz anlamak, söz ayağa düşmek, söz ebesi, söz ehli, söz eri, söz sahibi olmak, söz vermek, sözü açılmak, sözü çiğnemek, sözü sakalına geçmemek, sözü sohbeti çekilir, sözü sözüne uymamak, sözü yere düşmek, sözünde durmak, sözünü bilmek, sözünü esirgemek, sözünü tutmak, sözünü yemek, sözünün eri olmak, sürçü lisan etmek, şom ağzını açmak, şundan bundan konuşmak, tape etmek, taş atmak (birine), taşı gedğine koymak, tatlı dilli olmak, telif etmek, temize çekmek, tıraş etmek (çok laf etmek anlamında), toz kondurmamak, ulu orta söz söylemek, uzun etmek, üstü kapalı konuşmak, vıdı vıdı etmek, yüksek perdeden konuşmak, yüksekten atmak.

Heyecana Bağlı İşlev: abur cubur söylemek, açığa vurmak, açık konuşmak, adını anmamak, ağır işitmek, ağır söz, ağır açmamak, ağır ağıza vermek, ağır birliği etmek, ağır dalaşı, ağır değiştirmek, ağır dolusu, ağır eğmek, ağır kahyası, ağır satmak, ağır şakası, ağır yapmak, ağır yaymak, ağızlara sakız olmak, ağza almamak, ağza kilit vurmak, ağzına almamak, ağzına aptesle almak (birini adını), ağzına bakmak, ağzına baktırmak, ağzından çıkanı kulağı duymamak, ağzından çıkanı kulağı işitmek, ağzından dökülmek, ağzından düşürmemek, ağzından kaçırmak ağzının gevişi olmak, akım derken b...kum demek, aldırış etmemek, avaz avaz bağırarak, bire bin katmak, büyük söz söylemek, çekip çekiştirmek, çene patlatmak, çenesi durmamak, çenesini açmak, deli dolu söylemek, derdini dökmek, dert yanmak, dil dökmek, dil yarası, dile gelmek, dili açılmak, dili ağırlaşmak, dili çözölmek, dili damağı kurumak, dili dolaşmak, dili sürçmek, dili tutulmak, dobra dobra konuşmak, evelemek gevelemek, gaf yapmak, gevezelik etmek, hık mık etmek (demek), hitapta bulunmak, ileri gitmek, kem küm etmek, kulak tutmak, küfürü basmak, lafi ağzında çevirmek, lafi ağzında gevelemek, lafi ağzından çıkarmak, lafi uzatmak, özü sözü bir olmak, sayıp dökmek, ses çıkmamak, sesi soluğu çıkmamak, söz ağzından dökülmek, söz tutmaksözü ağzında çevirmek, sözü ağzında gevelemek, sözü bağlamak, sözü çevirmek, süt dökmüş kedi gibi olmak, tatlı dilli, yalan atmak, yalan yere yemin etmek.

Alıcıya harekete geçirme işlevi: Ağız dil vermemek, ağız kalabalığı etmek, ağız kavafı, ağız tamburası çalmak, ağzıda sakız gibi çiğnemek, ağızdan kapmak, ağızdan laf çalmak, ağızdan laf çekmek, ağızları uymak, ağzı bir olmak, ağzı kulağına yakın olmak, ağzına (önüne) kemik atmak, ağzına geleni söylemek, ağzına kira istemek, ağzından laf almak, ağzını bağlamak, ağzını hayra açmak, ağzını kiraya vermek, ağzını toplamak, ağzını yoklamak, ağzının içine bakmak, ağzının kalayını vermek, ağzının otunu vermek, ağzının ölçüsünü vermek, ağzının payını vermek, bahis açmak, başbaşa vermek, bilmediğin söze karışmamak, bilmiş gibi söylemek, bin işitip bir söylemek, bir dediği iki olmamak, bir kulağından girip öteki kulağından çıkmak, bir nalına bir mihına vurmak, bir sözünü iki etmemek, boş bulunmak, bülbül gibi ötmek, bülbül kesilmek, can kulağıyla dinlemek, çıkış yapmak, çıt çıkmamak, davul çalsa işitmek, dediği dedik olmak, defter tutmak, dırıltı çıkarmak, dikte etmek, dil satmak, dil uzatmak, dile getirmek, diline dolamak, diline kira istemek, dilini açmak, dilini kesmek, dilinin belasını çekmek, dilinin cezasını çekmek, diliyle belaya uğramak, diliyle sokmak, diyeceği olamamak, diyolog kurmak, fiskos etmek, gam almamak, hasbihal etmek, hoşbeş etmek, höt demek, iki çift laf etmek, iki çift söz etmek, iki çift söz söylemek, ileri geri söylemek, kafası şişmek,

kafasına girmek, kayda geçirmek, kayda geçmek, kazı koz anlamak, kırılıp dökülmek, kulağına davul çalınmak, kulağına girmek, kulağına kurşun akıtmış olmak, kulağına küpe olmak, kulağına söylemek, kulağından gebe etmek, kulakları dolmak, kulakları paslanmak, kulaklarını tıkamak, kulaklarının pasını gidermek, kulakta tutmak, kulaktan kapmak, külâhına anlatmak, laf atmak, laf etmek, laf işitmek, laf taşımak, ortadan söylemek, selam söylemek, ser verip sır vermemek, söz atmak, söz dinlemek, söz düşmemek, söz geçirmek, söz işitmek, sözü geçmek, sözü hasır altına gitmek, sözüne aldırma, sözüne gelmek, sözüne önem vermek, sözünü geri almak, sözünü sakınmak, verip veriştirmek, zehir zemberek (konuşmak).

Kanalı Kontrol işlevi: Ağız açtırmamak, ağzını kapamak, ağzının içine baktırmak, çene yarıştırmak, çit çıkarmamak, dil ağız vermemek, dili varmamak, dilini bağlamak, dilini kesip oturtmak, dilini tutmak, dilini yutmak, dilini zaptetmek, dilinin bağı çözülmek, diyalog kurmak, gık dememek, işitmezlikten gelmek, kağıda dökmek, kağıt üzerine dökmek, kaleme dökmek, karşılık vermek, kısa kesmek, kulağına koymak, kulağını açmak, kulak arkasına almak, kulak asmak, kulak kabartmak, kulak kesilmek, kulak misafiri olmak, kulak vermek, laf ağzında kalmak, laf altında kalmamak, laf düşmemek, laf kaldırmamak, lafa tutmak, lafı ağzına tıkmak, lafı ağzında kalmak, lakırdı taşımak, lakırdısını bilmek, lakırdıyı ağzına tıkmak, lakırdıyı ağzında gevelemek, not almak, not düşmek, not etmek, not tutmak, rest çekmek, sadede gelmek, ses çıkarmamak, ses vermemek, sesini çıkarmamak, sesini kesmek, söz açmak, söz ağzından dirhemle çıkmak, söz almak, söz altında kalmamak, söz birliği etmek, söz kaldırmamak, söz tutmak, sözü (birşeye) getirmek, sözü ağzına tıkmak, sözü kesmek, sözün arkasını kesmemek, suspus olmak, taş kesilmek, tek kelime etmemek.

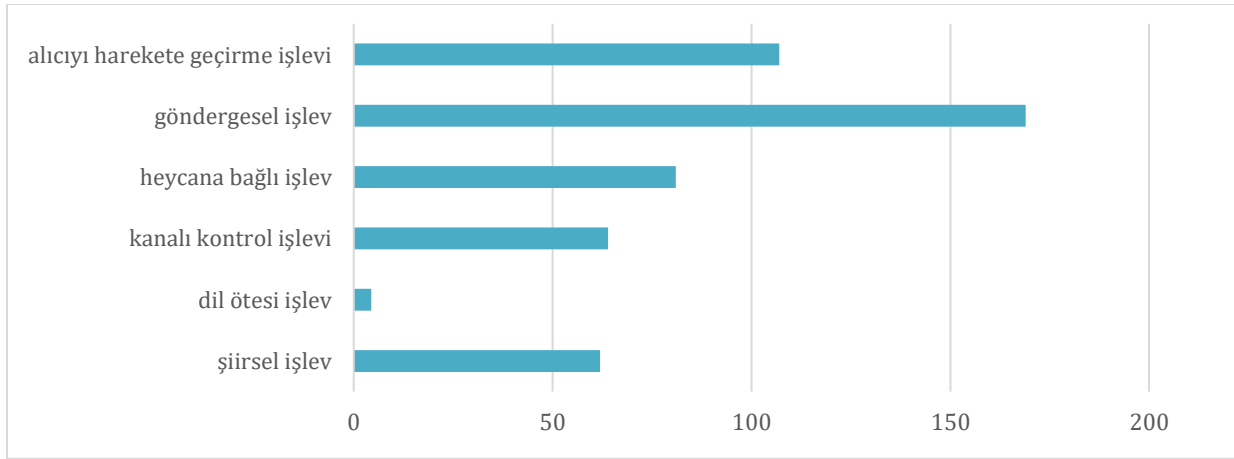
Dil ötesi işlev: Ortaya söylemek, söz aramızda, söz arasında, söz meclisten dışarı olmak, sözünü etmek, uzun lafın kısası, uzun sözün kısası, uzun uzadıya, yabana söylemek, yarım ağızla söylemek.

Şiirsel işlev: Ağız kara olmak, ağız var dili yok olmak, ağzında (yar) yaş kalmamak, ağzında ayran durmamak, ağzında bakla ıslanmamak, ağzında mercimek durmamak, ağzından baklayı çıkarmak, ağzını bozmak, ahfeşin keçisi gibi baş sallamak, başının etini yemek, beyaza çekmek, bildiğini okumak, bir araba laf etmek, bir ayak üstünde bin yalan söylemek, bir ayak üstünde bin yalanın belini bükme, bir bardak suda fırtına koparmak, bir çift söz etmek, bir dereyi bal bir dereyi yağ etmek, bir kulağı yerde olmak, dağdan taş yuvarlar gibi laf söylemek, dem vurmak, demir yalayıp

ateş püskürmek, dilden dile dolaşmak, dile düşmek, dili ekmekçi küreği kadar uzun olmak, dili güllü olmak, dili kısa kulağı delik olmak, dilinde tüy bitmek, diline şeker ezmek, dilini kedi yemek, dilinin altındaki baklayı çıkarmak, dillerde dolaşmak, dillerde gezmek, dillere destan olmak, dillere düşmek, dilli düdük, dut yemiş bülbüle dönmek, edebiyat yapmak, eğri oturup doğru konuşmak, eğri oturup doğru söylemek, eğri oturup doğru söyleşmek, eğrisi doğrusuna denk gelmek, el aman çağırarak, gönül okşamak, habbeyi kubbe etmek, içinden okumak, içini boşaltmak içini dökmek, kadınlar hamamına dönmek (bir yer), kafadan atmak, kaleminden çıkmak, kaleminden kan damlamak, koyun kaval dinler gibi dinlemek, kulağı bende aklı başka yerde, kulağı düşük olmak, laf kıtlığında asmalar budamak, lafın belini kırmak, lakırdı ağızından dirhemle çıkmak, lakırdı ağızından dökülmek, lakırdı altında kalmamak, lakırdı kavafi, mangalda kül bırakmamak.

Grafik 2

Dilin İşlevsel Kullanımı Açısından Deyimlerin Tasnifi

Çalışmada temel alınan kaynaklardaki deyimler dilin işlevsel kullanımı açısından tarandığında 493 deyim tespit edilmiştir. Bu deyimlerin tasnifi Grafik 2’de gösterilmektedir. Grafik 2 incelendiğinde göndergesel işlevde 169, heycana bağlı işlevde 81, alıcıyı harekete geçirme işlevinde 107, şiirsel işlevde 62, kanalı kontrol etme işlevinde 64 ve dil ötesi işlevde ise 10 adet deyim bulunmaktadır.

Grafik 2’de taranmış olan deyimlerin göndergesel işlev deyimlerin tümü baz alındığında %34 dilimi kapsarken, heycana bağlı işlev %16, alıcıyı harekete geçirme işlevi %21, şiirsel işlev %12.9, kanalı kontrol işlevi 12.5 ve dil

ötesi işlevi %2'lik dilime sahiptirler. Burada görüldüğü üzere en çok yüzdellik göndergesel ve alıcıyı harekete geçirme işlevleridir.

Bu sonuca göre atasözleri ile deyimlerin yüksek oranda benzeştiklerini göstermektedir. Heyecana bağlı işlev ve kanalı kontrol işlevinin ise birbirlerine yakın oranlarda çıktığı görülmektedir. Tespit edilen Türkçedeki dile dair deyimlerde heyecanı ifadenin ve karşılıklı iletişimi kontrol işlevinin yakın ilişkili olabileceğini göstermektedir. Yine toplamda alıcıya dair işlevlerin göndericiye dair işlevlerin iki katına yakın oluşu Türkçe'de deyimlerle atasözlerinin benzer fonksiyonları gösterdikleri şeklinde yorumlanabilir. Bu durum kültürde yine deyimlerin anlamayı anlatmaya göre daha fazla öne çıkardığı söylenebilir. Grafik 2'de yer alan sayısal verilere ait deyimler kategoriler halinde aşağıda açıkça belirtilmiştir.

Sonuçlar

Çalışmada ortaya çıkan sonuçlar incelendiğinde atasözlerinde göndergesel işlev deyimlerin tümü baz alındığında %39 dilimi kapsarken, alıcıyı harekete geçirme işlevi %22 ve şiiysel işlev %23 dilime sahiptirler. Bu durumunda Türkçe'deki dile dair atasözlerinin göndericiden daha ziyade alıcı üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. Deyimlerde en fazla oran göndergesel işlev %34, heyecana bağlı işlev %16 ve alıcıyı harekete geçirme işlevi %21 olarak tespit edilmiştir. Atasözleri ile deyimlerin en yüksek orandaki iki işlevi ortaktır. Bu durum atasözleri ile deyimlerin yüksek oranda benzer işlevlerde kullanıldıklarını sonucunu vermiştir.

Deyimlerde ise göndergesel işlevin yine en fazla dile dair işlev olduğu görülmektedir. Atasözleri ile deyimlerin en yüksek orandaki iki işlevi ortaktır. Bu durum atasözleri ile deyimlerin yüksek oranda benzer işlevlerde kullanıldıkları sonucunu vermiştir.

Tartışmalar

Toplumun nasıl yaşadığını, nelere önem verip-vermediğini, tercihlerini, yaşanmış iyi-kötü, acı-tatlı tecrübelerini gördüğümüz bu söz grupları her zaman dikkat çekici olmuştur. Dilin duygulara araç olması toplumdan topluma değişir. Hatta bazen karşıda bir muhatap bile gerekmez. Buna halk dilinde kendi kendine konuşmak denilir.

Dilin işlevlerinde atasözü ve deyimlerin rolü büyüktür. İletişim açısından temsili anlatımların hem atasözü hem de deyimlerde en fazla tespit edilen işlev olması üzerinde düşünülmesi gereken bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Dilin

bir iletişim faaliyeti olduğu göz önüne alınca anlamının anlatmadan daha fazla üzerinde durulan konu olduğu anlaşılmıştır. Atasözleri ve deyimler toplumun dili kullanma usullerini anlatan ve anlamlandıran söz gruplarıdır.

Bu çalışmada deyim ve atasözlerinin tasnifinin mutlak doğru olarak alınmaması gerekir. Çünkü atasözleri ve deyimlerde mecazilik ve bazen birden fazla işlevin yüklenmesi söz konusudur. Sınıflandırmalar yapılırken çalışmanın yazarınca ağır basan işlevi göz önünde bulundurulmuştur.

Bu çalışma ile Türkçedeki atasözü ve deyimlerin iletişim işlevlerinin oranlar halinde görülebilmesini sağlamıştır. İleride daha geniş çalışmalarla bu fonksiyonların tek tek veya topluca üstlendikleri fonksiyonlar derinelemesine açıklanabilir. Türkçedeki yan cümlecikler, partisipler ve diğer unsurlar benzer şekilde iletişim işlevleri açısından çalışılabilir.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1971). Atasözleri ve deyimler sözlüğü. TDK Yayınları
- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri ve deyimler sözlüğü (2 cilt). İnkılâp Yay.
- Aksoy, Ö. A. (1993). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (I-III). İnkılâp Kitabevi.
- Chomsky, N. (2001). Dil ve Zihin. (Çev. Ahmet Kocaman), Ankara: Ayrıç Yayınevi.
- Elçin, Ş. (1986). Halk edebiyatına giriş (Vol. 10). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Esin, B. (2015). Dil eğitiminde bir araç olarak atasözü. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Dergisi, 166, 605-628.
- Güven, N. & Bal, S. (2000). Dil Gelişimi ve Eğitim, 0-6 Yaş Dönemindeki Çocuklar İçin Destekleyici Etkinlikler, (1. Baskı). EPSILON Eğitim Dizisi.
- Jakobson, R. (1960). Linguistics and Poetics, (ss. 350-377), İçinde: T. Sebeok, (Yay.), Style in Language, Cambridge, M.I.T. Press.
- Karataş, T. (2001). Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü. YediGeceKitapları.
- Mieder, W. (2004). Proverbs: A handbook. Greenwood Publishing Group.
- Müldür, F. (2016). Noam Chomsky'de evrensel dilbilgisi kavramı: Gelişimi, kapsamı ve başlıca dil yaklaşımları içindeki yeri. Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Mardin Üniversitesi.
- Onan, B. & Özçakmak H. (2011). Türk atasözlerinde dil farkındalığı ve işlevsel dil kullanımı. Milli Folklor, 23(91), 91-100.
- Saraçoğlu, M. E. & Minnetoğlu, İ. (2002). Örneklili ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü. Bilge kültür sanat yay.

Saussure De F. (1985). Genel Dilbilim Dersleri. (Çev: Berke Vardar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sinan, A. T. (2001). Türkçenin deyim varlığı. Kubbealtı Yayınları.

TDK (1955) Türkçe Sözlük. TDK Yayınları.

Turgut, T. (1998). Örgütsel davranışta değerlerin yeri. Endüstri ve Örgüt Psikolojisi, 2, 35-48.

Ulutaş, A. & Aksoy, A. B. (2016). Altı yaş çocuklarının ilkokulda okuduğunu anlama becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 4(2), 215-228.

Yurtbaşı, M. (2012). Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü. Excellence Publishing.

Sorumlu Yazar Bilgileri:

Yazar ismi: Şerifenur Atayoğlu

Bölüm: Oriental Philology

Fakülte: Education and Humanities

Üniversite, ülke: International Burch University, Bosnia and Herzegovina

Email: serife.nur.atayoglu@stu.ibu.ba

Lütfen alıntılayınız: Atayoğlu, Ş., & Yücel, D. (2022). Türkçede Dile Dair Deyim ve Atasözlerinin Dilin İşlevsel Kullanımları Açısından İncelenmesi. *Türk Edebiyatları Araştırma Dergisi*, 3(1), 11-25. DOI: <https://doi.org/10.47580/tead.312>

Please Cite: Atayoğlu, Ş. & Yücel, D. (2022). Investigation of Idioms and Proverbs in Turkish Language in Terms of the Functional Uses of the Language. *Journal of Research in Turkic Literatures*, 3 (1), 11-25. DOI: <https://doi.org/10.47580/tead.312>

Alındı: Mart 18, 2022 • Kabul: Temmuz 28, 2022